

РОЛЬ КОЛОНІСТІВ-МЕНОНІТІВ У ІНТЕНСИВНОМУ РОЗВИТКУ СТЕПОВОГО ЛІСОРозВЕДЕННЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Економічна ситуація в Україні на сучасному етапі спричинила занепад багатьох галузей народного господарства, у тому числі лісового. В особливо поганому стані знаходиться лісорозведення в степових районах. Тому в останні роки уряд звернув увагу на проблеми природокористування, на необхідність відновлення лісових масивів у степу.

Проблемою степового лісорозведення почали займатися лише на початку ХІХ ст. Наукові дослідження проходили у двох напрямках: виявлення позитивного впливу від розведення лісу в степу, особливо на сільське господарство, та узагальнення здобутого досвіду у цій справі. У першому напрямку працювали більше географи та біологи, у другому – історики. Серед багатьох істориків ХІХ ст. виділяються Ф. Арнольд, І. Полетаєв, І. Рачинський, І. Нікітін, А. Рудзський. У першій половині ХХ ст. більшість істориків не давали об'єктивної оцінки стосовно даних дореволюційного періоду. Але цінними були історичні матеріали Д.П. Чернявського, М.М. Степанова, Д.П. Крайнева та І.Г. Бейліна. Серед сучасних істориків цікаві роботи з проблем степового лісорозведення мають І.Г. Редько, С.А. Генсірук та С.І. Бобильова. Одні вчені розкривали історію лісорозведення або окремих степових територій, або у комплексі з лісовою та лісостеповою зонами. Інші – описували життєдіяльність окремих провідних лісівників та давали історичні дані певного періоду на певній території. Треті історики звертали увагу на лісорозведення колоністів, а саме менонітів. На основі цих матеріалів можна побачити провідну роль менонітів в інтенсивному розвитку лісорозведення у першій половині ХІХ ст. Були виявлені причини, що спонукали поселенців займатися лісорозведенням та висвітлені труднощі на початковому етапі. В подальшому меноніти набули досвід у цій галузі та вплинули на рішення уряду стосовно інтенсивного розведення казенних лісів в степових районах. Саме ці моменти детальніше розкриті у даній статті.

Відомо, що перші спроби лісорозведення на півдні України припадають на кінець ХVІІ ст. Заходи щодо охорони та розведення лісів у кінці ХVІІ та на початку ХVІІІ ст. були викликані потребами кораблебудування царської Росії. Нестача лісу особливо відчувалась на верфях Азово-Чорноморського флоту. В 1732 р. було видано спеціальну інструкцію (статут) про створення лісу для потреб флоту. Адміралтейська колегія була зобов'язана охороняти і створювати в зручних місцях ліси, а також підчищати дубові та інші придатні для флоту дерева [1.-С.117].

У цілому лісорозведення у ХVІІІ ст. було надто примітивним і носило епізодичний характер. Хоча у багатьох законодавчих актах уряду Катерини ІІ, як і її попередників, підкреслювалась необхідність лісорозведення, особливо в губерніях, де було мало або зовсім не було лісу, проте далі розпоряджень і постанов справа не просувалась.

У 1787 р. уряд видав указ, який передбачав інтенсивне розведення лісів у південних губерніях. Приватним землевласникам за успішне лісорозведення обіцяно нагороди. Проте ці рішення ні до чого не зобов'язували землевласників, а обмежувались лише рекомендаціями і надіями на їх добру волю.

Поступово степові райони України заселялися, освоювалися нові землі, площі природних лісів скорочувалися, і попит на деревину різко зростав. У степу щорічно з'являлись нові й нові переселенці, які вбачали сприятливі умови для життя й господарювання, але тут не було необхідного лісу. Шляхи його доставки були надто дорогими. Все це спонукало державу і приватних власників до інтенсивного лісорозведення [2.-С.151].

Лісові насадження були необхідні для захисту полів від посухи, суховіїв та інших природних знегод. Однак тоді люди ще зовсім мало знали про захисну роль лісових насаджень. Відомі лише поодинокі випадки, коли лісові насадження створювались для виконання полезахисних функцій. Але й при цьому користування деревиною не втрачало свого значення. Головною ж причиною, яка змушувала поміщиків і чиновників розводити ліси, була гостра нестача деревини.

До початку XIX ст. належить спроба розведення лісів у Катеринославській і Таврійській губерніях іноземними колоністами, зокрема менонітами з Німеччини. Німецькі колоністи – вихідці з Пруссії – в південному степу з'явилися після ліквідації Запорозької Січі та приєднання Криму до Росії. Велика частина їх належала до секти менонітів, яка зазнавала утисків у Німеччині. Катериною II їм було відведено більше 150 тис. дес. землі, по 65 дес. на кожен дім і надано великі привілеї. Одна колонія менонітів в Олександрівському повіті була заснована наприкінці XVIII ст., інші з'явилися біля рік Молочної і Токмака у 1803-1804 рр. Для того щоб колоністи отримали землю, їм необхідно було займатись садівництвом та лісорозведенням [3.-С.77].

Перші менонітські зразкові громадські лісові плантації були засновані вже у 1806-1810 рр. на березі р. Молочної між колоніями Альтнасау та Вейнау. Проте найбільший успіх лісорозведення отримало після 1831 р., коли серед колоністів Молочанського повіту заснували товариство для правильного та методичного лісорозведення на чолі з авторитетним серед молочанського братства хазяїном Й.Й. Корнісом (1789-1848). В 30-ті роки опікунський Комітет закордонних поселенців Південної Росії видав постанову про обов'язкове заліснення колоністами на відведених їм громадських ділянках вже по 1,5 дес. на кожен повний подвірний наділ (60 дес.) [4.-С.62-63].

Розпочате колоністами лісорозведення для захисту своєї землі від степових суховіїв і для снігозатримання стало у 30-ті роки XIX ст. нормою господарської діяльності та суспільного побуту поселенців. Ще на початку XIX ст. на березі р. Молочної були закладені громадські сади, а садівник Вільке, який прибув сюди у 1810 р., виступив невтомним пропагандистом не тільки садів, але й розсадників, мета яких полягала в забезпеченні садівним матеріалом доброї якості за низькими цінами чи навіть безкоштовно усіх бажаючих. З 1822-1823 рр. в іноземних колоніях почало широко розповсюджуватися садівництво [5.-С.67-68].

Вважається, що своїми успіхами в лісорозведенні німецькі колоністи були зобов'язані саме Корнісу, пам'ять про якого протягом багатьох десятиліть жила у населення навколишнього середовища під іменем Івана Івановича. Простий колоніст, не озброєний ні спеціальною освітою, ні атрибутами влади, зумів силою свого розуму та міцної волі стати моральним главою усіх молочанських менонітів. Зразковий хазяїн, він більше за інших сприяв поліпшенню мериносних порід овець та заснував свій славетний хутір Юшанли, найкращу школу різних майстрових, найкраще училище степового господарства [6.-С.507].

Проте пристрасстю Й.Й. Корніса було розведення лісу, якому він присвятив значну частину свого життя. Більшу частину агротехнічних прийомів степового лісорозведення Корніс черпав зі свого життєвого досвіду, набутого багаторічною працею. Він вважав, що людині варто тільки забажати, щоб дерева росли в степах, і вони ростимуть. На своїх плантаціях Й.Й.Корніс вирощував 46 деревних та чагарникових порід. Краще інших росли дуб, ясен звичайний, в'язові, клени гостролистий і татарський, гледичія та біла акація [3.-С.78].

Спочатку обов'язкові роботи по лісорозведенню здавались колоністам настільки тяжкою повинністю, що деякі сім'ї через це навіть покинули своє господарство і повернулись до Німеччини. Це пояснювалось тим, що агротехнічні прийоми лісорозведення у степу в ті часи були надзвичайно трудомісткими і дорогими, а часто й малоуспішними.

Грунт перед садінням зорювався по кілька разів на глибину до одного аршина, потім викопувались великі ями, у які висаджувались великомірні саджанці (заввишки майже два аршини). Деревя часто поливали, навколо них розпушували землю і знищували бур'яни. Проте, незважаючи на проведення всіх цих робіт, більшість дерев гинула на другий чи третій рік після садіння. Лише згодом, коли був набутий певний досвід, землю почали розпушувати не тільки навколо дерева, але й по всій площі посадки. Завдяки цьому заходу, визнаному пізніше найважливішою умовою лісорозведення в зоні степу, дерева добре приживались і молоді насадження успішно росли [7.-С.1-2].

Незважаючи на весь тягар означеної повинності та завдяки незламній наполегливості деяких членів Комітету, серед яких з повагою відзначали Є.Ф.Гана, справа степового лісорозведення пустила міцне коріння серед німецьких колоністів Південної Росії та згодом стала прецедентом для казенного степового лісорозведення [4.-С.63].

Саме під керівництвом Є.Ф.Гана відбувалось “відродження” колоністів як у моральному, так і в господарчому відношенні [8.-С.72]. До нього німецькі колонії перебували в хаосі та безладді. Поряд з Ганом згадують імена його славетних помічників – барона Штемпеля та згаданого раніше Корніса. До Є.Ф.Гана в колоніях всього було 2 чи 3 деревні школки, а лісові плантації існували лише біля колоній Гальбштадт та Пришиб. Саме Ган розпорядився, що кожний колоніст на громадській землі повинен заліснити 0,5 дес. саджанцями з громадських шкілок. Тодішні прийоми лісорозведення відрізнялись крайньою складністю та дорожчею, проте саме це і забезпечило його успіх. Обранню зручних місць для лісорозведення передувало дослідження положення та якості землі. Зважаючи на потреби для різних ґрунтів, обирались деревні породи. Якість землі вважалась кращою там, де краще росла трава, не було солонців та де верхній шар ґрунту був чорним, свіжим і пухким [3.-С.79].

Посадка розподілялась між усіма колоністами-господарями так, щоб це не стало перешкодою для сільського господарства. Особливі ділянки у майбутньому повинні були складати володіння кожного. Вони розділялись між собою дорогами та живими огорожами. Кожну з ділянок на 2/3 засаджували лісовими деревами, зважаючи на ґрунт землі, а на 1/3 – шовковичними, щоб поєднати лісове господарство з шовківництвом як корисну статтю для колоністів.

На кожній ділянці кварталу висаджувалось по 1200 дерев, тобто по одному на квадратному саженою. Щоб запобігти пошкодженню худобою, плантацію обкопували з усіх боків ровом заввишки 1,8 м та завглибшки 1,2 м. Вийняту землю складали з внутрішнього боку плантації у вигляді насипу. Уздовж насипу влаштовувалась жива огорожа з глоду. Для успішного росту дерев ґрунт недноразово зорювали уздовж і впоперек плугом і засівали городніми овочами та хлібом.

Лісові культури створювали садінням саджанців чи сівбою насіння. Деякі колоністи для прискорення лісорозведення намагались отримати шовковицю з Криму, але такі спроби були невдалими, частково від невчасної доставки саджанців, частково від пошкодження коріння. Наскільки було можливим, вирощували дерева насінням, яке отримували в своїх садах та городах, а також із гаїв, що росли поряд з колоніями, та із казенних суміжних лісів. У 1831 р. для сівби використали 216, а у 1832 р. – 148 кг насіння дуба, сосни, берези, вільхи, липи, клена та ясеня. При сівбі та садінні в усьому керувались правилами, що були викладені в “Начертании правил лесоводства” П. Перелигіна, виданій у 1831 р.

На узвишсях колоністи насаджували переважно дуб, ясен, берест, акацію, шовковицю, а в низинах – тополь, липу, ясен. Значне місце відводилось чагарникам. Деревя садили рядами через 2,3 м, у міжряддях систематично знищувались бур'яни. Всього колоністи посадили 600 дес. лісу. Понад 215 дес. розвели хортицькі меноніти, які оселились

Катеринославській губернії. Загальна площа всіх лісів, насаджених колоністами Таврійської та Катеринославської губерній, становила 1425 дес. [1.-С.120].

У 1838 р. було створено Міністерство державного майна, і перший міністр, граф П.Д. Кисельов звернув серйозну увагу на заліснення степу. Оглянувши у 1841 р. менонітські колонії уздовж р. Молочної, Кисельов був вражений виглядом штучних деревних насаджень та гаїв і вирішив розпочати лісорозведення у широкому масштабі [4.-С.63]. У 1842 р. П.Д. Кисельов просив височайшого дозволу на улаштування лісових дач з правом продажу затверджених для того лісосік у Воронежській, Таврійській та Оренбурзькій губерніях, у яких продаж лісу заборонили Височайшим зволенням 19 вересня 1830 р. [1.-С.120].

Граф Кисельов з особливою любов'ю відносився до штучного розведення дерев. У циркулярі від 30 червня 1830 р. наказали розводити дерева в селищах губерній, де було недостатньо лісових насаджень, в церковних огорожах та на кладовищах, користуючись саджанцями з найближчих лісів чи розсадників. Подібне розпорядження повторювалось у циркулярному приписі від 26 травня 1858 р., в якому зобов'язували кожного господаря посадити по 10 кілків вербових та тополиних біля будинків, на городах, біля церкви, на кладовищах.

З цією метою Кисельов вирішив створити на півдні Росії зразкові лісництва зі школами лісівників-практиків при них, заснувати розсадники та шкільки садівництва і залучити населення степу до розведення лісу. Центром степового лісорозведення обрали, з одного боку, вже відомі Молочні води. Вибір другого центру вирішили надати особі, яка б керувала надалі цією справою. Такою особою був молодий поручик корпусу лісничих Віктор Єгорович Фон-Графф, який у 1841 р. закінчив Лісний інститут. Кисельов доручив йому вибір місця для першого зразкового степового лісництва та лісорозведення в ньому [4.-С.63].

Граф Кисельов у 1841 р. прохав Корніса взяти на себе улаштування та завідування зразковою школою для навчання сільських дітей лісорозведенню. Для цього Йоган Корніс обрав на березі р. Молочної у 8 верстах від колонії Альтенау та у 15 верстах від Мелітополя 100 дес. землі і зробив проект закладення на них школи. Ця школа разом із зразковою Бердянською плантацією почала існувати у 1844 р. Й.Й.Корніс був членом-кореспондентом Наукового комітету Міністерства державного майна, а також першим практичним наставником В.Є.Граффа [3.-С.78].

На той час Новоросійський край заселявся державними селянами з Полтавської, Київської та Харківської губерній. Тому Кисельов вирішив прищепити переселенцям любов до лісорозведення. З цією метою меноніту Ф.Ф. Вібе (зятю Й.Й. Корніса) було доручено розпочати культурні роботи на казенній оброчній ділянці Таврійської губернії і видано розпорядження для надіслання до нього селянських хлопчиків для навчання, яке здійснювалось при безпосередньому керівництві Корніса. Кисельов знав про недовіру руського населення до робіт німецьких колоністів, тому не обмежився одним цим заходом, а заснував у Катеринославській губернії Велико-Анадольське зразкове лісництво (степове), де всі роботи з лісорозведення виконувались російськими робітниками під керівництвом російського робітника-фахівця В.Є. Граффа [7.-С.2].

Коли Корніс приступив до створення Бердянського навчального степового лісництва, Міністерство державного майна всіляко допомагало йому у цьому: виділяло необхідні кошти на спорудження будівель, платню, утримання плантації, перевезення дерев та виховання лісівників [9.-С.253]. Крім цього, сільським старшинам Бердянського та Мелітопольського повітів давалось розпорядження висилати із своїх товариств робітників для різних робіт у лісництві. Так, за 1846 р. до 8 листопада із 12 товариств було вислано 3809, а за 1847 р. до 29 вересня – 2619 робітників [10.-Ф.250.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.9].

У 1850 р. Товариство сільського господарста Південної Росії пропонувало деяким господарям Новоросійського краю повідомити: які лісові та садові породи більш надійні для південного степу; в яких умовах їх розведення буде успішним та, нарешті, яких наслідків досягли господарі, що займалися тією чи іншою з галузей сільського господарства. На ці питання в Товариство надійшли відповіді від німецьких колоній Новоросійського краю, які переклав та упорядкував член Товариства А.С. Енгельгардт. Найбільш цікаві відомості описані нижче [11. С.401].

Лісові насадження у повіті Молочанських менонітів почались у 1831 р., в більшості на високих, відкритих місцях, значно менше – на низинах. Значна частина розташована на глині, але були також місця чорноземні, супіщані та солонцюваті.

До 1850 р. при садінні зовсім не звертали увагу на напрямок схилу чи насаджень, однак вважали, що краще садити від півдня до півночі. Старі дерева захищали молоді від південних та південно-східних вітрів. Штучний полив на лісових плантаціях не робили; тільки при садінні дерев та де-не-де під час сильних посух, протягом першого літа. Більшу частину поливали тільки один раз, при садінні.

Лісові плантації постачали здебільшого тільки дров'яний ліс, для чого більше за всіх підходила маслина, яку використовували для живих огорож. Для різних господарчих виробів використовували білу акацію та в'яз, що відрізнялися особливою в'язкістю.

Також були подані окремі відомості про плантацію Давида Корніса (брата Йогана Корніса), що знаходилась біля Молочного озера. Перші насадження у 1849 р. були в основному із шелюги, з метою зупинити поширення сипучого піску. Насадження провадилися від сходу до заходу, землю під садіння підіймали восени, навесні переорювали; після цього викопували ями та протягом тієї ж весни чи наступної осені проводили садіння; кожне дерево поливали двома відрами води. Головною умовою успішного розвитку та росту дерев було утримання їх і плантації в чистоті від бур'янів. Із цієї плантації ліс використовували тільки для дров, за винятком кори шелюги, з якої виготовляли рогожі (на невеликій фабриці, створеній власником) щорічно на суму до 500 карб.

Внаслідок вищеописаних умов лісорозведення община молочанських менонітів запевняла, що розведення лісу у відкритому степу можливе, але тільки тоді, коли будуть виконані наступні умови.

1. Добре підготувати землі під садіння; насаджувати потрібно з півдня на північ.
2. Обгороджування насаджень здійснювати живою огорожею з дикої маслини.
3. Розміщувати різні породи дерев по різновидах ґрунтів.
4. Вирощувати дерева у шкільках.
5. Очищати землі від бур'янів протягом усього першого літа, переважно навесні і розводити до тих пір, доки дерева не почнуть отінювати собою землю.
6. Дерев не можна розводити в степу сіянням; потрібно висаджувати на місця правильними рядами.
7. Для огороджування дерев від зайців краще всього обв'язувати стовбури соломою або очеретом.

Про вигідність розведення лісу в молочанських колоніях найкращим прикладом служив ліс, розведений Й.Й. Корнісом біля хутора Юшанли. Із 13 га лісу, який виростив Корніс протягом 13 років, мали щорічно при прохідних рубках 8-10 великих возів палива (близько 10 куб.м). Після 1848 р., коли помер Корніс, його нащадки продовжували розширювати лісову плантацію. У 1866 р., коли вона вже займала 33 га, на неї витратили 19 075 крб., а отримали від продажу лісу і дерев 23 028 карб. 62 ½ коп. Розведений ліс ріс відмнно та поновлювався природньо не тільки від пня паростками, але й з насіння, особливо ясен, клен та берест [3.-С.82].

Серед німецьких колоністів було багато наслідувачів та послідовників Корніса. Одним з них був Петро Фаст – садівник Бердянської зразкової плантації, який практично підготував до справи степового лісорозведення 31 селянського хлопчика і заклав в степу дуже гарний розсадник лісових та садових порід.

У 1844 р. меноніт молочанського братства Давид Реймер на 4,4 га розвів фруктовий сад, а на 11 га – лісову плантацію із берези, сосни та ялівця. У тому ж братстві Стефан Кербер, мешканець Александерталя, неподалік від дому створив такий розсадник фруктових і лісових дерев, в якому було біля 28 тис. шт. різних порід дерев. Ісаак Браун, мешканець Лінденау, розвів у розсаднику 12970 різних порід дерев [12.-С.67]. Товариство сільського господарства Південної Росії нагородило Реймера 200 карб., а Кербера – 100 карб. сріблом.

Усі свої плантації та помешкання колоністи намагалися захистити подвійними живими огорожами: одні – з диких маслин або маслинки, інші – із шовковиці, які добре приживалися і не тільки служили окрасою садів, але й приносили користь для господарів – давали корм шовкопряду.

У звіті Й. Корніса, складеному у 1846 р., були подані цікаві відомості про лісівництво Молочанського менонітського товариства. У 1846 р. в усьому повіті росло на плантаціях 578 686 лісових порід дерев, у шкілках – 740 931 лісова порода. Із них протягом 1846 р. насаджена у плантаціях 49 701 лісова порода. За 1 846 р. із шкілок продали різних порід дерев – 202 538 та виручили за них 3 574 крб. 48 коп. сріблом [11.-С.402].

У першій зразковій плантації на березі р. Молочної, яку заснували у 1806-1810 рр., у 1850 р. росло 275,2 тис. дерев, у тому числі 22,4 тис. – лісових, 30,7 тис. тутових і 24,5 тис. – фруктових дерев. В інших деревних плантаціях, а також у розсадниках та в огорожах молочанських менонітів на той час було 264,5 тис. дерев, у тому числі шовковиці – 206,7 тис., фруктових – 13,8 тис. та лісових – 14,0 тис. шт. Крім цього, в штучних садах – 653,3 тис. різних дерев, а всього до 2 млн. шт. проти 139 тис. у 1839 р. і 904,8 тис. лісових та тутових у плантаціях і 404,3 тис. дерев у фруктових садах. Всього в колоніях Молочанського братства у 1853 р. нараховувалось в усіх видах насаджень 3,4 млн. дерев, із них однієї шовковиці – 1,4 млн. шт. Крім півторадесятичних садів біля кожного менонітського будинку, кожне селище мало значний за розмірами ліс, який насаджували та доглядали порівну всі господарі під наглядом старости [3.-С.83]. За свідченням історика Романовського [13.-С.23], дорога від колонії Молочної (Пришиб) до громадської плантації біля Альт-Нассау, що проходила між лісом та живими огорожами, була дуже гарною і нагадувала йому ландшафти Англії.

Всього у Катеринославській губернії у 1839 р. в усіх німецьких колоніях мали ледве 800 садів з 162 820 фруктовими, 31 760 лісовими та 69 800 тутовими деревами і тільки 530 виноградних кущів. У 1853 р. кількість лісових плантацій зросла до 45, фруктових садів – до 2 081 (в середньому на колонію виходило 42 саду і плантації). У 1853 р. там росло 309,3 тис. фруктових та більше 754 тис. тутових дерев. Колоністи продовжували старанно та успішно займатися лісорозведенням, тільки у 1851 р. посіяли 200 кг насіння різних лісових порід [14.-С.156].

Й.Й. Корніс у своїй практичній інструкції по лісорозведенню вважав глибоке розпушування ґрунту однією з найважливіших умов успіху. “Для збереження ґрунтам свіжості та плідності випаровувань і захисту їх взимку від морозу, а навесні та влітку від спеки та поганого вітру, необхідне і потрібне в нашому степу розведення лісів як засобу збільшення та зміцнення родючості наших сухих і рідко зрошуваних дощами ґрунтів, тому що без вологості і найжирніший ґрунт не в змозі підтримувати життя якої-небудь рослини...” – писав він у 1844 р. [15.-С.15].

Настільки ж наполегливо вирощували лісосмуги уздовж доріг. За допомогою лісонасаджень колоністи намагались зупинити руйнівні наслідки ерозії ґрунтів. З цією метою дерева висаджували уздовж ярів, на шляхи виникаючих земних тріщин. На лісівництво було витрачено із громадської казни 3262 крб. сріблом. Сам факт виділення громадських коштів на садіння дерев говорив не тільки про розуміння колоністами усієї

важливості цього завдання, але й про їх громадську відповідальність, усвідомлення приналежності до долі нової батьківщини. Фактично вони закладали основи нової культури поведінки людини у суспільстві. Велика корисна і шляхетна робота по лісонасадженню та садівництву знаходила відгук в оточенні колоністів. Частково одні отримували за це матеріальну винагороду від уряду. У нагородних документах вказувалось, що грошові суми надавали переселенцям за їх працю, а також і для заохочення інших [5.-С.69].

Таким чином, у першій половині XIX ст. меноніти, що оселилися на півдні Росії, набули загального досвіду степового лісорозведення. Спочатку вони подолали труднощі, що були зумовлені певними об'єктивними та суб'єктивними причинами, але згодом, завдяки своїй наполегливості та працьовитості, досягли успіху. Уряд, а саме Міністерство державного майна, розпочав улаштування перших зразкових степових лісництв. Завідуванням однією такою плантацією було доручено саме меноніту Йогану Корнісу, який зробив великий внесок у справу степового лісорозведення.

Джерела та література

1. Арнольд Ф.К. История лесоводства в России, Франции и Германии. – СПб., 1895.
2. Генсірук С.А., Фурдичко О.І., Бондар В.С. Історія лісівництва в Україні. – Львів, 1995.
3. Редько Г.И. Полковник корпуса лесничих. – К., 1994.
4. Чернявский Д.Ф. Краткий исторический очерк степного лесоразведения // Требования по лесному опытному делу Украины. – Б.м., 1926. – Вып. 3.
5. Бобылёва С.И., Богарова Н.В., Безносова О.В., Путик Л.С., Осташева Н.В. Очерки истории немцев и меннонитов юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.). – Днепропетровск, 1999.
6. Рудзкий А. Учебное степное лесничество под именем Бердянской образцовой плантации // Газета лесоводства и охоты. – Б.м., 1859. – №43.
7. Барк Л.Г. Лесоразведение на юге России. – СПб., 1880.
8. Рачинский И.Г. Образцовое лесничество Екатеринославской губернии // Газета лесоводства и охоты. – Б.м., 1859. – №30.
9. Об успехах хозяйства в колониях южного края России // Журнал Министерства государственных имуществ. – СПб., 1847. – Ч. XXIII.
10. Державний архів Запорізької області.
11. Лесоводство и садоводство в немецких колониях Новороссийского края // Записки императорского общества сельского хозяйства южной России на 1855 г. – Б.м., 1855.
12. Отчёт, составленный г. Корнисом, председателем Молочанского Общества сельского хозяйства // Записки императорского общества сельского хозяйства южной России на 1847 г. – Б.м., 1847.
13. Романовский. Наблюдения над проявлением животной жизни в Великоанадольском лесничестве Екатеринославской губернии // Журнал Министерства государственных имуществ. – Б.м., 1860. – Декабрь.
14. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края // Хозяйственная статистика Новороссийского края. – Одесса, 1853.
15. Корнис И.И. Руководство по разведению леса в степи // Записки императорского общества сельского хозяйства южной России. – Б.м., 1844. – №2

SUMMARY

In the middle of the XIX-th century in the South of Russia Mennonite settlers overcame the basic difficulties of steppe foresting and achieved success in this business. After that the government got interested in the question of the intensive development of foresting. The advantage of foresting in the steppe areas was properly appreciated. Under the order of the government there appeared the first exemplary steppe forestries. One of such forestries was supervised by the Mennonite Y.Y. Kornis, who brought in the large contribution to the business of steppe foresting.